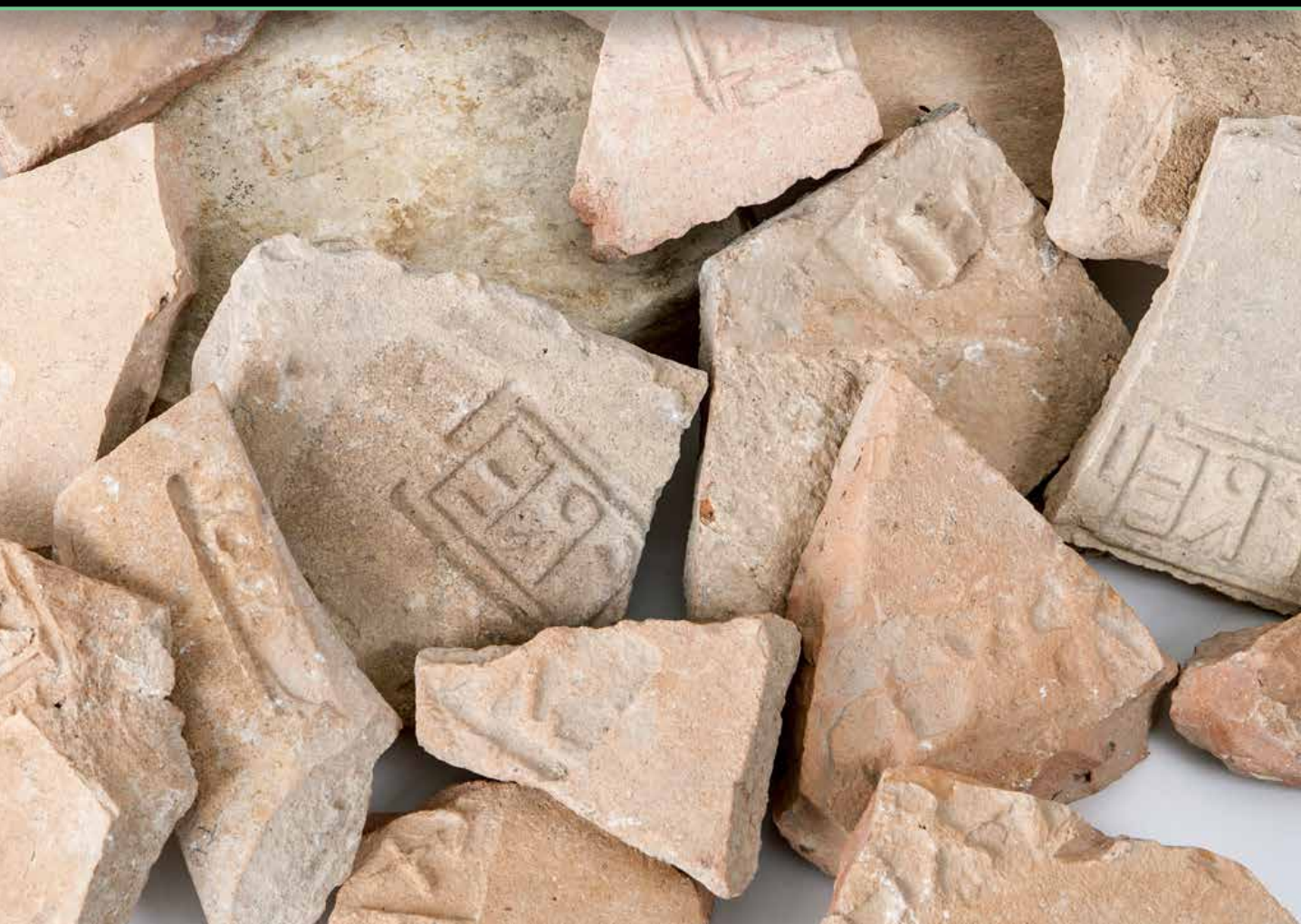

תרומת ממצאי הרובע היהודי לארכיאולוגיה של ירושלים וחידושים בעקבות פרסום הממצאים

הלל גבע

החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה

■ הקדמה

המחקר הארכיאולוגי של ירושלים הקדומה התרכז בראשיתו בחפירה בשטחים שמחוץ לתחום העיר העתיקה, כשעיקר העניין הארכיאולוגי הופנה לשרידי ראשית ההתיישבות שבעיר דוד. איחוד ירושלים בשנת 1967 והפיתוח העירוני הנרחב שבא בעקבותיו אפשרו לבצע חפירות ארכיאולוגיות רחבות היקף גם בשטח העיר העתיקה, אזור שכמעט ולא נחקר בעבר מפאת היותו מבונה בצפיפות.

בין השנים 1969-1982 נערכו חפירות ארכיאולוגיות רחבות היקף ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים. לחוקרים נקרתה הזדמנות ראשונה לחפור באזור שצפונותיו הארכיאולוגיות לא היו ידועות. החפירות נערכו במסגרת השיקום והבינוי הכלליים של הרובע היהודי באותן שנים. מבני הרובע היהודי היו במצב של הרס ועזובה מעת שנפגעו קשות בקרבות מלחמת העצמאות וההזנחה שבשנים שלאחר מכן. פינוי הריסות בחלקים נרחבים ברובע לצורך הבניה החדשה אפשר את קיום החפירות הארכיאולוגיות. נחפרו 27 שטחים בגדלים שונים, בשטח כולל של מעל 20 דונם, הפרוסים על פני כל הרובע היהודי. הייתה זאת אחת מהחפירות הגדולות בשטחן והמורכבות ביותר מבחינת אופי השרידים שנערכו אי פעם בירושלים. פרופ' נחמן אביגד ז"ל ניהל את משלחת החפירות ברובע היהודי מטעם האוניברסיטה העברית, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ואגף העתיקות והמוזיאונים של משרד החינוך והתרבות (כיום רשות העתיקות) והן מומנו על ידי החברה לשיקום ולפיתוח הרובע היהודי.

בחפירות הרובע היהודי נחשפו שרידים קדומים מפתיעים מעל ומעבר למצופה באיכות השתמרותם ובחשיבותם. אלו מאפשרים לשחזר במהימנות את ההיסטוריה ואופיו של היישוב במערה של ירושלים הקדומה מאז ראשיתו בסוף ימי הבית הראשון. הממצאים גם תורמים בעקיפין להכרת הטופוגרפיה העירונית ותרבות אוכלוסייתה של ירושלים הקדומה לתקופותיה.

מאמר זה מביא את המסקנות והתובנות החדשות שעלו בעת עיבוד הממצאים מחפירות אביגד ברובע היהודי לפרסום מדעי-סופי. אלה לא תמיד חופפות את דעותיו של אביגד כפי שהובעו בדו"חות הראשוניים שהקפיד לפרסם לאחר כל עונת חפירה ואשר סוכם בספרו (1980). עד כה פורסמו ששה כרכים של ממצאי החפירות ברובע היהודי וכרך שביעי יצא לאור בקרוב*. למעשה, עד כה פורסמו רק מעט יותר ממחצית הממצאים מכלל השטח שנחפר ברובע היהודי. פרסום הממצאים נעשה לפי שטחי החפירה כשבכל שטח מפורסמים כל הממצאים שהתגלו בו, לתקופותיהם. הפרסום מתקדם בסדר כרונולוגי - על פי תאריכו של הממצא העיקרי שבכל שטח ושטח. אי לכך, עד כה הגיעו לידי פרסום סופי עיקר השרידים מסוף תקופת בית ראשון ומראשית ההתיישבות החוזרת בגבעה בסוף ימי הבית השני (סוף התקופה החשמונאית וימי הורדוס, בעיקר המאה הראשונה לפסה"נ). מאמר זה מסכם תובנות חדשות במספר נושאים אשר התבררו מהמחקר של הממצאים שפורסמו בדוחות השונים הנזכרים. חלק מהמסקנות שיוזכרו להלן בנוגע לשרידים מן המאה הראשונה לסה"נ, הן ראשוניות. מסקנות אלו תיבדקנה שוב וגם תעלנה חדשות עם התקדמות עיבוד הממצאים לפרסום.

* סיכום כללי על ממצאי החפירות ברובע היהודי ראו: אביגד 1980, וכן בדוחות החפירה: גבע 2000; 2003א; 2006א; 2010א; 2014א; בקרוב; גוטפלד 2012. חלק מהערכים הביבליוגרפיים המצוטטים להלן התפרסמו גם באנגלית.

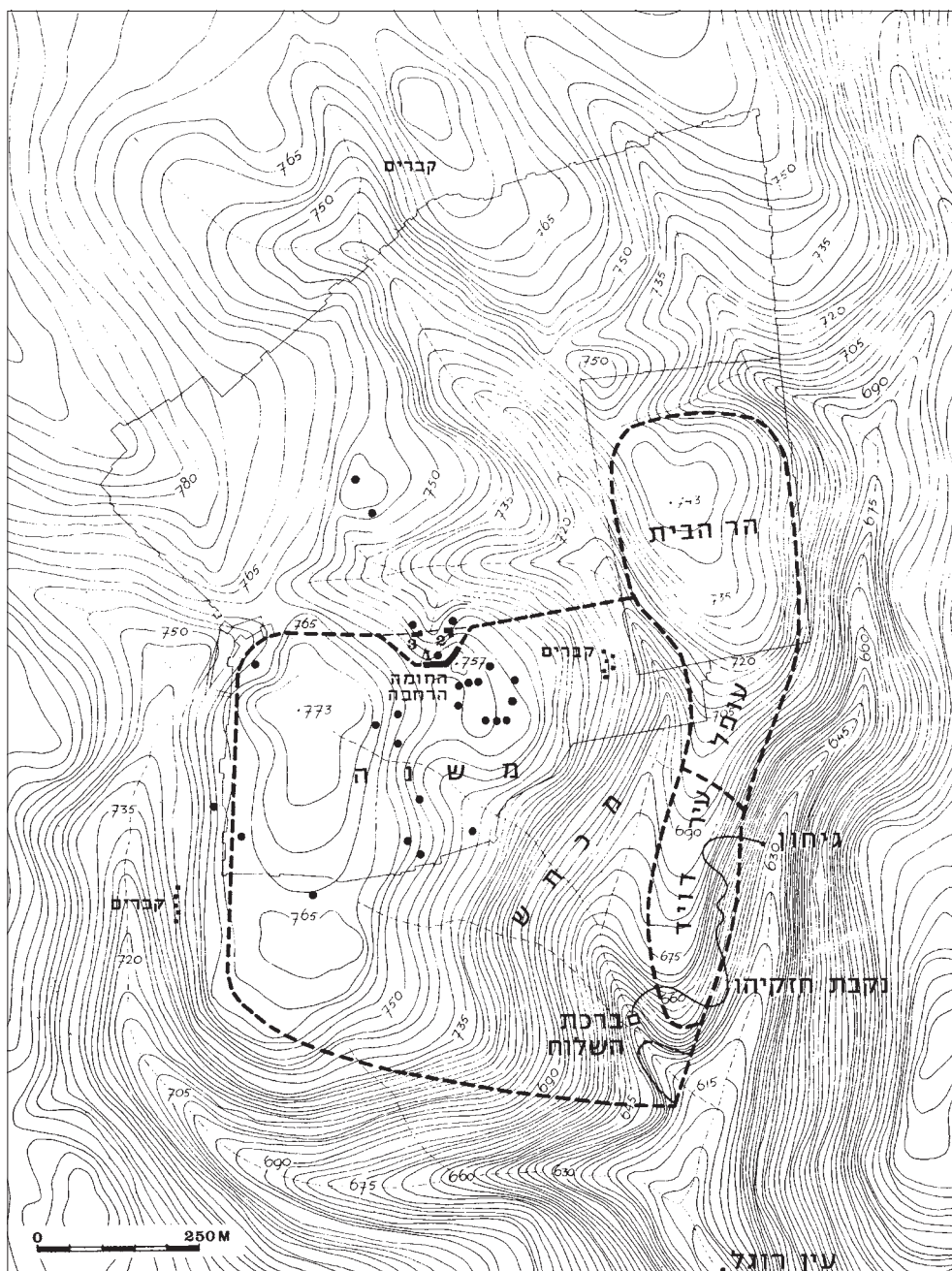
■ תקופת הבית הראשון

שאלת תחומי ירושלים ותוואי ביצוריה בימי הבית הראשון היתה שנויה במחלוקת מאז ראשיתו של המחקר הארכיאולוגי של שרידי העיר. מיעוט ממצאים מתקופה זו בגבעה הדרום מערבית של ירושלים הקדומה (כיום תחום הרובעים היהודי והארמני שבעיר העתיקה והר ציון שמדרומה), לא אפשר לחוקרים להגיע להסכמה בשאלה האם הגבעה הייתה כלולה בשטח העיר הבנויה והמבוצרת כבר בימי הבית הראשון, או שנותרה עדיין בתקופה זו רק בתחום המצומצם של השלוחה המזרחית (עיר דוד, העופל והר המוריה). יותר מכך, לתשובה על השאלה משמעות רחבה יותר - האם ירושלים בימי הבית הראשון הייתה עיר קטנה או עיר גדולה בשטחה ורבת-אוכלוסין כראוי לבירת הממלכה המאוחדת ולממלכת יהודה יורשתה (לפרטי הויכוח ראו אביגד 1980: 24-31; גבע 1990: 167-168; 2003ב: 505-506). בדיעבד התברר שמיעוט הממצא מימי הבית הראשון בגבעה נבע מהיעדר חפירות במקום.

החפירות ברובע היהודי הוכיחו במפורש ששכבת היישוב הקדומה ביותר שעל גבי הסלע היא מסוף ימי הבית הראשון. הממצאים כוללים שרידי ביצורים, טרסות לעיצוב פני השטח לבניה ולחקלאות, מבני מגורים, מתקני תעשייה ומים ושברי כלי חרס וממצאים קטנים אחרים המאפיינים את התקופה. המרשימים בממצאי התקופה הם קטעי הביצורים שהגנו מצפון על הגבעה, בהם 'החומה הרחבה' שרוחבה כ-7 מ' ממנה נחשף קטע באורך של 65 מ' ו'המגדל הישראלי' שהשתמר לגובה מרשים של 8 מ'! (לסיכום הממצא ראו גבע 2003ב: 504-524; 2003ג). כך באה על פתרונה שאלת זמן התרחבות ירושלים הקדומה למערב.

אביגד שחזר את המגדל הישראלי כחלק ממבנה שער בחומת העיר בעל ארבעה תאים (שני זוגות תאים וביניהם מעבר) כדוגמת שערים אופייניים לתקופת הברזל. את השער הציע לזהות עם 'שער התור' הנזכר בירמיהו לט, ג בפרשת כיבוש ירושלים על ידי הבבלים ב-586 לפסה"נ. אולם בניגוד לשערי תקופת הברזל הניצבים בצדה הפנימי של החומה, שחזר אביגד את השער כבולט החוצה ופנימה מקו החומה (1987, תכנית בעמ' 18; גבע ואביגד 2000, איור 3.3). אני מציע שפינת המגדל הישראלי היתה למעשה קיר הגנה חיצוני על מבוא השער שבעצמו ניצב מפנים לחומה (גבע 2003ב: 513-514).

עיבוד הממצאים לפרסום מדעי אישש את קביעתו של אביגד שהחומה הרחבה נבנתה לקראת סוף המאה השמינית לפסה"נ. טיפולוגיית כלי החרס שנמצאו בהקשר סטריטוגרפי לחומה והעדר טביעות מטיפוס 'למלך' ברבדים הקדומים להקמתה מתארכים את ייסוד החומה לתקופה זו. מכאן התקבל אישוש להצעה של אביגד שחזקיהו מלך יהודה הוא שבנה את החומה הרחבה (דה"ב לב, ב-ה) כחלק מביצור אדיר שהקיף את כל שטח הגבעה הדרום-מערבית ובכך הגיע שטח ירושלים שבין החומות לשיא של כ-650 דונם (אביגד 1980: 31-60). דעתו המרחיבה של אביגד הוכחה במציאות כאשר נתגלו קטעי ביצור נוספים מסוף תקופת הברזל בקטע המערבי של קו הביצור, מעל גיא בן הינום (גבע 1979; ראו 2010: 96-98).

איור 1. מפת ירושלים בסוף ימי הבית הראשון הכוללת את הגבעה הדרום מערבית (שירטוט: ליון ריטמאיר)

איור 2. 'החומה הרחבה' מסוף ימי הבית הראשון.

מחקר טיפולוגי-כרונולוגי של כלי החרס ביסס את המסקנה שהיישוב בגבעה הדרום-מערבית החל מאז אמצע המאה השמינית לפסה"נ והוא נמשך ברציפות עד חורבן ירושלים בשנת 586 לפסה"נ. אמנם במספר שטחי חפירה נמצאו גם כלי חרס בודדים אשר זמנם מעט קדום יותר, אך אין במציאותם כדי לשנות את המסקנה שיישוב ממשי בגבעה החל רק בחצי השני של המאה השמינית לפסה"נ, שבסופה הוקפה הגבעה בחומה. במאה השביעית לפסה"נ, בוודאי בעקבות המסע ההרסני של סנחריב ליהודה (701 לפסה"נ), ניכרת ירידה ביישוב בגבעה הדרום-מערבית (להלן). הבניה למגורים בגבעה הייתה פשוטה, המבנים היו מפוזרים כשביניהם נותרו שטחים פתוחים לחקלאות טרסות ולתעשייה ביתית דבר ששיווה ליישוב אופי כפרי-חקלאי בלא שניכרים בו סמני תכנון עירוני. טיב הממצאים מלמד שבכל התקופה הגבעה הייתה מיושבת בדלילות ושבמקום התגוררו בני המעמד

הנמוך. אף על פי כן נבנתה חומה אדירה לאורך תוואי טופוגרפי ארוך בר הגנה בהיקף כל הגבעה (לסיכום הממצאים ופרושם ראו: אביגד 1980: 31-60; גבע 1990; 2003: 506-524; 2014ב). מסקנות אלה שהוצגו בעקבות המחקר הפרטני של השרידים מסוף ימי הבית הראשון ברובע היהודי הביאו בעקבותיהם גם ניסיון מעניין לאמוד את גודל אוכלוסיית המקום. לדעתי, ברובע המגורים החדש בגבעה הדרום מערבית התגוררו, בעת שיא היישוב בו, באומדן זהיר מינימליסטי, בין 2000-3000 תושבים ואוכלוסיית כלל ירושלים מנתה אז לא יותר מ-6000-8000 תושבים (גבע 2003: 519; 2007א: 55-56).

בעקבות פרסום הממצאים מסוף ימי הבית הראשון התעורר במחקר ויכוח מעניין בשאלת המועד המדויק של ראשית ההתיישבות בגבעה הדרום מערבית, אופיו הארכיטקטוני של היישוב במקום ומניין אוכלוסייתו ושל כלל ירושלים, באותה העת. לדעת פאוסטס ההתיישבות בגבעה החלה עוד בתקופת הברזל IIא (במהלך המאה התשיעית לפסה"נ), לשיא עוצמתו הגיע היישוב במקום רק במאה

השביעית לפסה"נ בעיקר הודות להקפתו בביצור. רוב שטח הגבעה היה מבונה בצפיפות, התגוררו בו בני המעמד הבינוני והגבוה, וניתן לשער שנבנו כאן ארמונות ומבני ציבור. לדעתו אוכלוסיית ירושלים בשיאה בסוף תקופת הברזל מנתה כ-20000-26000 תושבים (2013 ובאנגלית 2005; 2014 עם פירוט ביבליוגרפי).

לדעתי מסקנותיו של פאוסט שגויות בכל הנוגע להבנת אופי היישוב בסוף תקופת הבית הראשון בגבעה הדרום-מערבית. על כך הגבתי במאמר ארוך בו תוארו פרטי הממצא ופרושם המציאותי (גבע 2014 ובאנגלית 2006 עם פירוט ביבליוגרפי).

תוך כדי הכנת הממצאים מסוף תקופת הברזל לפרסום עלתה שוב השאלה: מה עמד ברקע גידולה המדהים של ירושלים בשטח ובאוכלוסייה מאז אמצע המאה השמינית לפסה"נ? ברושי פרסם מאמר מפתח בנושא, בו טען שהגידול באוכלוסיית ירושלים באותה העת מקורו בגלי הגירת פליטים ממלכת ישראל ומשפלת יהודה, שמצאו מחסה בעיר בלחץ

איור 3. צלמית פריז עשויה חרס מסוף תקופת הבית הראשון.

מסעות המלחמה האשוריים (1990 ומורחב באנגלית 1974). דעה זו מצוטטת רבות במחקר קדמוניות ירושלים בלא שנעשה כל ניסיון רציני לבדוק את העובדות לאשורן. הנחת העבודה צריכה להיות שאם אכן דעתו של ברושי נכונה הרי צפוי למצוא בחפירות את סממני תרבותם החומרית (כגון בכלי חרס, כתב ועוד) של אותם מהגרים מהצפון. אבל מתברר שאין כל ממצא המעיד על כך. גידול העיר קשור בוודאי לתהליכים פנימיים בירושלים ובממלכת יהודה עצמה. החוקרים העלו אפשרות שהריבוי הטבעי בעיר דוד הביא לכך שעודפי התושבים עברו להתגורר בגבעה הדרום-מערבית. יתכן גם שהעיר גדלה עקב מעבר אוכלוסייה אליה מסיבות דתיות, פוליטיות, כלכליות ואף העברה כפויה של אוכלוסייה אל ירושלים כדי לחזקה מול פני האתגרים הצבאיים העתידיים (לסיכום הדעות השונות ולדיון ראו גבע 2003ב: 520-521; נאמן תשס"ז; תשע"ד: 33, הערה 48; דה גרוט וברניק-גרינברג 2012: 159-161).

מתברר על כן, שלקראת סוף המאה השמינית לפסה"נ התגבשו התנאים הפוליטיים והכלכליים ואולי גם הדתיים ביהודה שהביאו לתנופת פיתוחה של ירושלים. מגוון סיבות הביא לפיתוח העירוני של העיר וקיימת אפשרות תיאורטית שגם מעט פליטים מממלכת ישראל היו בין המתיישבים החדשים בגבעה הדרום מערבית, אך לזה דרושה הוכחה בממצא הארכיאולוגי. את התופעה הדרמטית הזו בתולדות ירושלים ניתן לדעתי להבין טוב יותר אם נבחן שתי תקופות נוספות בה הגיעה ירושלים לשיא פריחתה: סוף ימי הבית השני (סוף התקופה החשמונאית והתקופה ההרודיאנית, המאה

הראשונה לפסה"נ-עד 70 לסה"נ) והתקופה הביזנטית (המאות הרביעית -השביעית לסה"נ) (גבע 2003ב: 521; וכן ראו פינקלשטיין 2001 ונאמן 2014).

מסקנה נוספת התבהרה מהשוואת הממצאים מסוף תקופת הבית הראשון בעיר דוד והעופל לאלו שהתגלו בגבעה הדרום-מערבית. התברר שגם בעת שהתקיים רובע המגורים בגבעה, נותר עדיין מרכז הפוליטי והכלכלי של ירושלים בחלקה הקדום (גבע 2003ב: 521-522; נאמן תשס"ו: 442-443; סטיינר 2003: 75-76). אכן, כפי שצינו קודם, היישוב שהתפתח בגבעה הדרום-מערבית בסוף ימי הבית הראשון לא הבשיל לכדי גיבוש סממנים עירוניים, אין במקום עדות לבניה מהודרת והממצאים הקטנים בולטים בדלותם. בהקבלה בולט עושר הבניה והגיוון וטיב הממצאים בעיר דוד (לסיכום הממצאים ראו דה גרוט וברניק-גרינברג 2012: 162-172; גבע 2014ב: 112-113).

בתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה שב והצטמצם תחום ירושלים לשלוחה המזרחית. גם בראשית התקופה החשמונאית, בעת שהיישוב בירושלים החל להתפרס שוב אל עבר הגבעה הדרום-מערבית נותר עדיין מרכז העירוני של ירושלים בעיר דוד. רק בהמשך התקופה החשמונאית ובעיקר מאז התקופה ההרודיאנית הוסט מרכז החיים העירוניים בירושלים לגבעה הדרום-מערבית - לתחום רובע 'העיר העליונה' שהוקף ב'חומה הראשונה' (גבע 2015א). מתברר שהתהליך של מעבר כובד המשקל העירוני מעיר דוד לגבעה הדרום-מערבית היה תהליך ממושך. התהליך לא הגיע לבשלות בסוף תקופת הבית הראשון, כי ההתפתחות העירונית בגבעה נעצרה עם המצור האשורי על ירושלים וסופו שנקטע עם כיבושה וחורבנה של העיר בידי הבבלים. מאות שנים עברו עד שתהליך זה הושלם בסוף ימי הבית השני (להלן).

■ תקופת הבית השני

התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה

עם כיבוש וחורבן ירושלים על ידי הבבלים בשנת 586 לפסה"נ ננטשה הגבעה הדרום-מערבית למשך מאות השנים הבאות. אחת משאלות המחקר שעלו בעת הכנת הממצאים לפרסום הייתה האם אפשרי יהיה לקבוע את פרק הזמן המדויק בו נושבה הגבעה מחדש ולעקוב אחר שלבי אכלוסה וביצורה. לגבי התקופה הפרסית כתב אביגד: "נתברר ללא צל של ספק שהגבעה המערבית לא הייתה מיושבת כלל בתקופה הפרסית, היא תקופת שיבת ציון. לא גילינו בה שום שרידים של מבנים, ואף לא כלי חרס (זולת חרסים אחדים), שניתן ליחסם לתקופה הזאת" (1980: 62).

מחקר טיפולוגי דקדקני של כלי החרס מהשטחים, שממצאיהם כבר פורסמו, אכן העלה רק שבירי כלי חרס בודדים מהתקופה הפרסית, בעיקר מסופה, במעבר לתקופה ההלניסטית הקדומה. אישוש לכך שלא מדובר בהבחנה טיפולוגית שגויה, התקבל ממחקר משווה של תפריט טבילות 'יהד' ו'ירשלם' בירושלים. בעיר דוד נמצאו עשרות רבות של טבילות 'יהד', בעיקר מהטיפוסים האופייניים לתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה. לעומת זאת, בחפירות הרובע היהודי התגלו מעט טבילות, כולן רק מהטיפוס 'יהד' המאוחרות וכן גם טבילות 'ירשלם' (להלן).

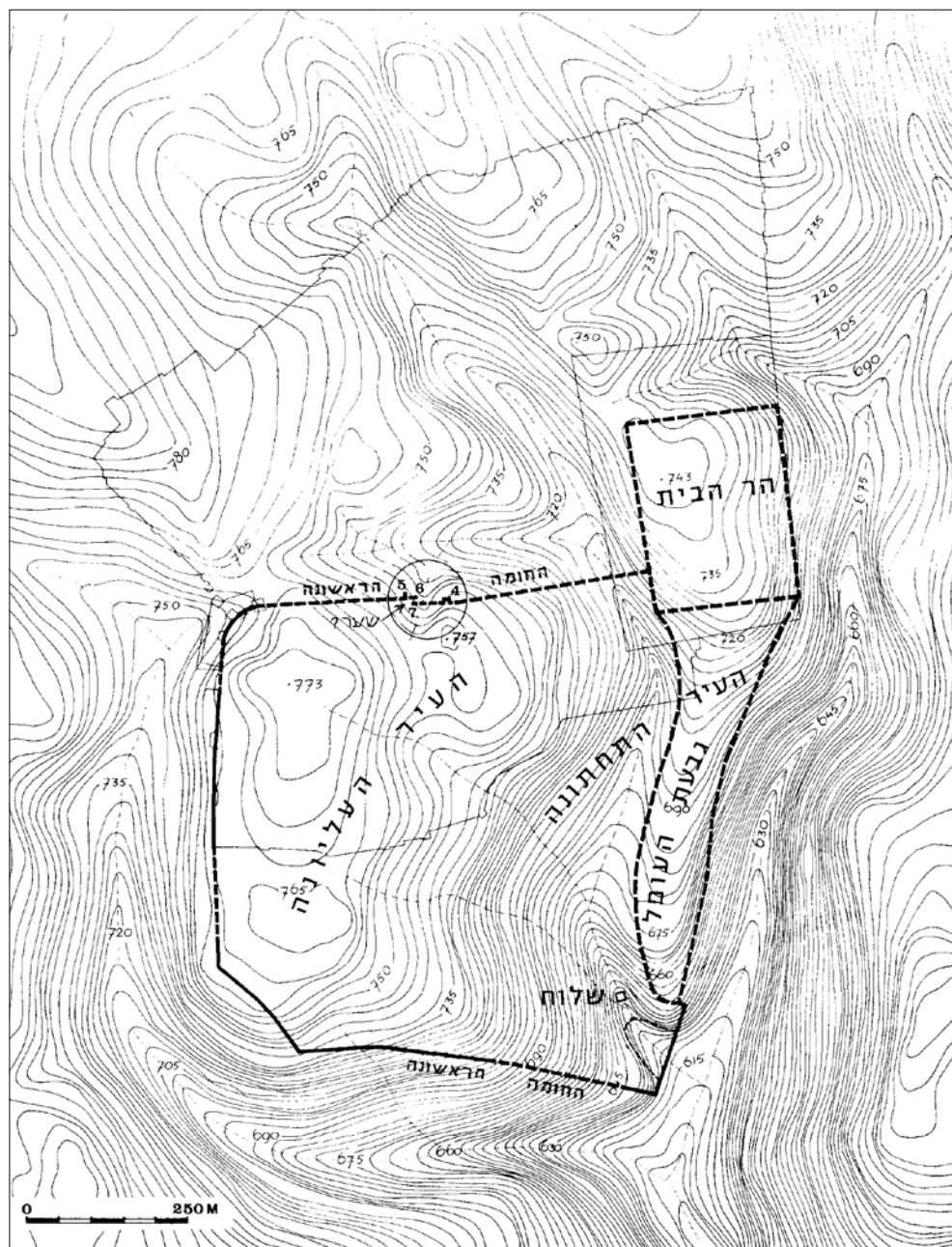
המסקנה העולה מחוסר ממצא מהתקופה הפרסית ברובע היהודי ברורה. היישוב בירושלים בתקופה הפרסית (ובתקופה ההלניסטית הקדומה, להלן) שב והצטמצם רק לגבולות השלוחה המזרחית, כשעיקר העדות הארכיאולוגית לקיומו מצויה בעיר דוד (דה גרוט וברניק-גרינברג 2012: 173-176). למעשה ירושלים בתקופה הפרסית חזרה לממדיה המצומצמים הקדומים לפני ההתיישבות בגבעה הדרום-מערבית בסוף ימי הבית הראשון.

מצב יישובי זה לא השתנה במהותו בתקופה ההלניסטית הקדומה. בחפירות ברובע היהודי נמצאו אך מעט שברי כלי חרס מן המאה השלישית לפסה"נ, וכמותם עלתה בהדרגה במהלך המאה השנייה לפסה"נ. בין הממצאים מן התקופה ההלניסטית הקדומה נוכחים גם מעט מטבעות מהתקופה, אך אלו אינם תורמים לדיון על תחילת ההתיישבות החוזרת בגבעה הדרום-מערבית כי היו עדיין "כסף עובר לסוחר" גם בראשית התקופה החשמונאית (אריאל 1982). בהקשר לראשית היישוב החוזר בגבעה הדרום-מערבית יש לציין כי ברובע היהודי נמצאו עשרות מועטות של טביעות חותם הלניסטיות על ידידות של אמפורות מיובאות. רובן של הטביעות הן מן המחצית הראשונה של המאה השנייה לפסה"נ (אריאל 2000), זאת לעומת מאות רבות של טביעות שעיקרן מן המאה השלישית-אמצע המאה השנייה לפסה"נ שהתגלו בעיר דוד (פינקלשטיין 1999). מתברר שיבוא האמפורות לירושלים פחת קיצונית עם ייסוד הממלכה החשמונאית ולכן רק בודדות מהן התגלו ברובע היהודי. ממצא זה העלה לדיון את השאלה - האם מציאותן של האמפורות בגבעה הדרום-מערבית בתקופה ההלניסטית מעיד על נוכחות של אוכלוסייה נוכרית במקום, או אוכלוסייה מתיוונת שצרכה יין מיובא? לא בהכרח, כי אין הוכחה במקורות שהלכות דיני כשרות בנושא זה נשמרו כבר בתקופה כה מוקדמת (אריאל 2000: 279-280, כנגד פינקלשטיין 1999: *32).

לסיכום, הממצאים מהתקופה ההלניסטית הקדומה (הקדם-חשמונאית), מעידים על נוכחות אנושית מסוימת, במפוזר, במספר מקומות בגבעה הדרום-מערבית בוודאי לצרכים חקלאיים ושלא על בסיס קבוע. מכל מקום אין בממצאים אלו עדות לקיום יישוב של ממש (להלן).

התקופה החשמונאית

התאכזבנו מעט כאשר בחנו בקפדנות את הממצאים מהתקופה החשמונאית שעלו בחפירות הרובע היהודי. ציפנו, שהתמונה המצטיירת מהתיאורים בספרי מקבים על עיר חשמונאית מתפתחת ומפוארת, תקבל ביטוי מוחשי בשפע ממצאים ארכיאולוגיים מתקופה זו. אך לא כך היה הדבר. מתברר שהממצאים מראשית התקופה החשמונאית (מחצית שניה של המאה השנייה לפסה"נ), ברובע היהודי עדיין דלים. עליה בכמות, בגיוון ובטיב הממצאים מורגשת לקראת סוף התקופה החשמונאית (המחצית הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ). על סמך ניתוח הממצאים השונים ניתן לקבוע שרק בתקופה החשמונאית החל יישוב החוזר הממשי של הגבעה הדרום-מערבית. בראשיתו ההתיישבות הייתה במספר נקודות פיזורות בשטח הגבעה כשבהדרגה ובתהליך איטי הלך היישוב במקום וגדל לקראת סוף התקופה. הממצא מהתקופה שהתגלה בכמה משטחי החפירה מעיד על יישוב שהתפתח אורגנית ללא תכנון מרכזי. בסך הכול הממצא מהתקופה החשמונאית ברובע היהודי מאכזב ביחס לציפיות;

איור 4. מפת ירושלים בתקופה החשמונאית הכוללת את הגבעה הדרום מערבית המוקפת ב'חומה הראשונה' (שירטוט: ליין ריטמאייר).

בגבעה המערבית החלו ניצני יישוב מבוסס רק לקראת סוף התקופה החשמונאית (גבע 2015א). לדעת אביגד היישוב בגבעה התעצם בעיקר מאז שנבנתה החומה הראשונה, אם כי הוא התלבט מי מהמלכים החשמונאים שיקם את החומה (1980: 72-74, להלן).

הרקע להתרחבות שטחה של ירושלים לגבעה הדרום-מערבית קשור להתעוררות הלאומית-דתית שליוותה את מאבק החשמונאים לעצמאות. המתיישבים החדשים בירושלים מצאו בעיר המתפתחת אפשרויות כלכליות כשמגמה זו זכתה לעידוד של השליטים החשמונאים כי שירתה את מטרותיהם הפוליטיות. העיר גדלה שוב לממדיה מסוף ימי הבית הראשון, מימי שושלת בית דוד, והקפת הגבעה הדרום-מערבית בחומה הראשונה הבטיחה את שלום המתיישבים בה.

בצפון הרובע היהודי התגלו מכלולים משולבים של קטעי ביצורים מסוף

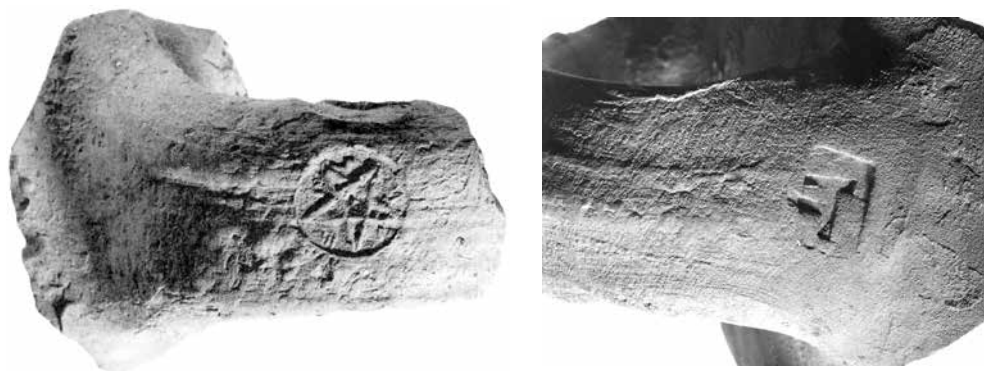
ימי הבית הראשון וסוף ימי הבית השני. הסתבר שבתקופה החשמונאית, בעת שהתפתח רובע המגורים בגבעה הדרום-מערבית, בוצרה מחדש הגבעה בחומה הראשונה. השרידים שהתגלו ברובע מלמדים כי מחדשי הביצור בימי החשמונאים בנו את חומתם בתוואי תואם לזה של קו הביצור בסוף ימי הבית הראשון, ואף יותר מכך, הם שילבו בביצור שבנו קטעי ביצורים קודמים שהיו עדיין שמישים (אביגד 1980: 65-74; גבע 2003: 529-534). בעת הכנת הממצאים לפרסום התחבטנו, בדומה לאביגד, בשאלה מתי בדיוק נבנתה החומה הראשונה ומי מהמלכים החשמונאים היה זה שחדש אותה. הממצאים בהקשר לביצור החשמונאי ברובע היהודי היו מקוטעים ולא סיפקו עדות חד משמעית בנוגע לתאריך מדויק להקמת הביצור. הדבר נכון גם לגבי קטעי ביצור נוספים לאורך תוואי החומה הראשונה בהיקף הגבעה הדרום-מערבית. שילוב של עדויות היסטוריות ושיקולים ארכיאולוגיים עקפים הביאו אותנו למסקנה שהחומה נבנתה בידי שמעון או יוחנן הורקנוס הא, או בידי שניהם; התנאים להקמתה נוצרו

איור 5. 'המגדל הישראלי' מסוף ימי הבית הראשון (מימין) אליו צמוד משמאל מגדל ב'חומה הראשונה' שבנו החשמונאים.

רק לאחר כיבוש מצודת החקרא (141 לפסה"נ) ועוד לפני המצור שהטיל אנטיוכוס ה-7 סידטס על חומות ירושלים (132-134 לפסה"נ) (גבע 1985).

ממצאי החפירות ברובע היהודי מן התקופה החשמונאית תרמו במספר תחומים אחרים למחקר הארכיאולוגי של ימי הבית השני.

איור 6. ידיעות של קנקני אגירה הטבועות בחותם "יהד" (מימין) ו"ירשלמ" (משמאל)

איור 7. שרידי שכונת מגורים בעיר העליונה מהתקופה החשמונאית וימי הורדוס.

הממצאים ביססו את תיארוכך של טביעות 'יהד' המאוחרות והטביעה מטיפוס 'ירשלמ' הכתובות בכתב העברי של ימי הבית הראשון. אביגד הציע לתארוך באופן כללי למאה השניה לפסה"נ וכנראה הוכנסו לשימוש רק בימי החשמונאים (1974; 1980: 77). מסקנתו של אביגד אומתה בניתוח שיוכן הסטרייגרפי-כרונולוגי של הטביעות (רייך 2003: 258). התאריך המבוסס שנקבע לטיפוסי טביעות אלה מקובל היום במחקר. סביר שהכנסתן לשימוש קשורה בוודאי בעיצוב המערכת האדמיניסטרטיבית של הממלכה החשמונאית כבר בחצי השני של המאה השניה לפסה"נ (גבע 2007; ליפשיץ וואנדרהופט 2011: 593-757; בוצר וליפשיץ 2011). עם זאת מעניין, שגם בראשית ימי השלטון החשמונאי עיקר הממצא של הטביעות מהטיפוסים המאוחרים הנזכרים נחשף בעיר דוד. יש לכך משמעות אחת; מרכזה

האדמיניסטרטיבי והכלכלי של ירושלים נותר עדיין בעיר דוד גם בראשית ימי השלטון החשמונאי (ליפשיץ וואנדרהופט 2007; גבע 2015א: 58-59). מעבר המרכז העירוני של ירושלים לגבעה הדרום-מערבית התחולל רק בשלהי ימי החשמונאים ובעיקר בתקופה ההרודיאנית.

מצבורי פסולת של בית מלאכה לזכוכית נמצאו במקווה מסוף ימי החשמונאים ברובע היהודי. לממצא יש חשיבות להכרת תהליך וזמן המעבר מיצור כלי זכוכית בדפוס לייצור בניפוח. מקור הפסולת בבית מלאכה שפעל

איור 8. שרידי המבנים של שכונת המגורים מסוף התקופה החשמונאית וימי הורדוס ב'עיר העליונה' שנמצאו קבורים תחת רחוב סלול בלוחות אבן גדולים מימי הורדוס.

איור 9. מקווה טהרה מהתקופה החשמונאית, שבו נמצאה פסולת יצור הזכוכית.

בקרבת מקום ברובע היהודי כשהמקווה, שיצא משימוש מסיבה לא ברורה, שימש כאתר לשפיכת פסולת הייצור. אביגד קבע את תאריך הממצא לקראת אמצע המאה הראשונה לפסה"נ (1980: 186-192). עקב חשיבותו פורסם ממצא הזכוכית עוד לפני פרסום סופי של השרידים באותו שטח חפירה (ישראלי וקצנלסון 2006). רק מספר שנים לאחר מכן הכנו לפרסום את השרידים שהתגלו באותו שטח חפירה. ניתוח סטרטיגרפי-כרונולוגי של הממצאים שמסביב למקווה, בתוספת מחקר טיפולוגי של כלי החרס שנמצאו בו, מאשרים את הצעת התאריך של אביגד (גבע 2014א: 50-53). לממצא במקווה יש גם תרומה עקיפה בשני נושאים: המקווה המדובר מסוף התקופה החשמונאית הוא מהקדומים ביותר שהתגלו בחפירות הרובע היהודי. כמו כן נקרתה לפנינו הזדמנות לתארך במדויק את מכלול צורות כלי החרס שהיו בשימוש לקראת אמצע המאה הראשונה לפסה"נ, ולכך ערך רב למחקר הטיפולוגי-כרונולוגי של צורות כלי החרס בימי הבית השני.

התקופה ההרודיאנית

ירושלים הגיעה לשיא פריחתה בתקופה ההרודיאנית ובעיקר במאה ה-א' לסה"נ. בתקופה זו נודע רובע המגורים העשיר בגבעה הדרום מערבית כ"העיר העליונה" והתגוררו בו משפחות ירושלמיות אמידות, מהן משפחות כוהנים גדולים. בכל שטחי החפירות ברובע היהודי נמצאו שרידי בניה צפופים ושפע ממצאים קטנים בני התקופה. הממצאים מלמדים שבראשית ימי הורדוס היישוב בגבעה נעשה צפוף אם כי עדיין לא ניכרים בו סמני תכנון עירוני. לקראת סוף המאה הראשונה לפסה"נ (עוד בימי הורדוס) החלה בניה אינטנסיבית בעיר העליונה שהגיעה לשיאה רק במאה ראשונה לסה"נ. הרובע החדש נבנה בתכנון עירוני עם רחובות שהפרידו בין גושי המבנים. בחפירות נחשף שריד אחד הרחובות הראשיים, שנשלל באבני ריצוף גדולות ואשר נמשך ממערב למזרח, לכיוון הר הבית. ברובע העיר העליונה ניצבו בתים רחבי מידות, בנויים היטב באבני גזית, שהוקמו במדורג ובהתאמה למדרון הגבעה המשתפל מזרחה. הבתים היו בני שתי קומות: קומת קרקע לשירותי הבית ולפעילות היומית בו ומעליה קומת מגורים. חדרי הבית הקיפו חצר מרכזית קטורה. הבתים מצוידים במתקני מים שונים בהם בורות אגירה, חדרי רחצה ובהם אמבטיות, וכן מקוואות לטהרה. המקוואות נחצבו בסלע בגדלים שונים, מדרגות רחבות ירדו לקרקעיתם והם טויחו בטיח אפור. על רמת הדיור הגבוהה בשכונת העיר העליונה מעיד עושר העיטורים בבניה. כמה מחדרי הבתים מרוצפים פסיפסים צבעוניים המעוטרים בדגמים גיאומטריים וצמחיים. השכיח בעיטורים הוא דגם סכמטי של הוורדה (פרח הורד), בעל מספר משתנה של עלי כותרת. קירות החדרים היו משוחים בפרסקאות (טיח צבעוני) בדגמים גיאומטריים, צמחיים ואף אדריכליים צבעוניים, או בסטוקו (טיח מכור בתבליט) בצבע לבן. ממצא מעניין האופייני לריהוט הבתים הם שולחנות אבן רבועים ועגולים שבחפירות הרובע היהודי נמצאו מהם יותר מאשר בכל חפירה אחרת בירושלים.

'בית המידות' הוא דוגמה אופיינית לבתי המגורים ברובע העיר העליונה במאה הראשונה לסה"נ. שטחו השתרע על פני שתי טרסות בשטח כולל של כ-600 מ"ר. במרכז הבית יש חצר פתוחה מרוצפת אבנים וסביבה חדרים רבים בשתי קומות. ממערב לצד החצר נמצא אולם קבלה מהודר רחב ידיים, שקירותיו מצופים בטיח סטוקו לבן בדגם המחקקה בניה באבני שוליים. גם תקרת האולם הייתה

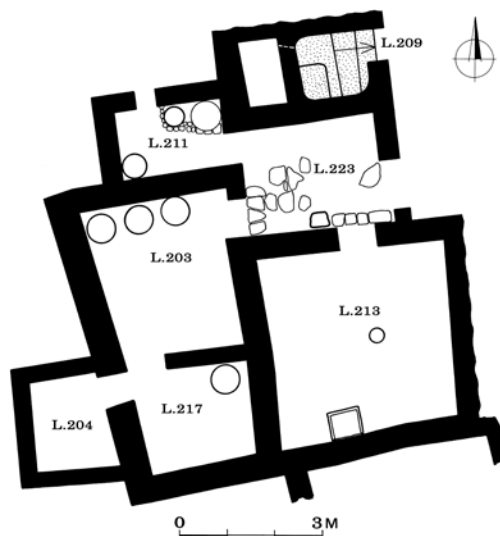

איור 10. תכנית 'בית המידות' - מבנה מגורים מפואר ב'עיר העליונה' מהתקופה ההרודיאנית (שירטוט: לין ריטמאייר).
 איור 11. מבט על 'בית המידות' - מבנה מגורים מפואר ב'עיר העליונה' מהתקופה ההרודיאנית.

עשויה מסטוקו מעוטר במסגרות במגוון צורות גיאומטריות. לצד אולם הקבלה נמשכת שורת חדרים מעוטרים בפרסקאות. רצפת הפסיפס הצבעונית באחד החדרים מעוטרת במסגרת רבועה, שבמרכזה דגם גיאומטרי ובפינותיו רימונים. ברצפות חדרים אחרים נמצאו עיטורים בדגם לוח שחמט ובדגם ורדה. מן החצר יורדים גרמי מדרגות לקומת המרתף ולחדרים שבמדרגה המזרחית הנמוכה יותר. במפלס זה של הבית נמצאים מקוואות אחדים וחדרי אחסון. הבית היה בתהליך שיפוץ שלא הגיע לכדי סיום (אביגד 1980: 95-120).

'הבית השרוף' הוא חלק ממבנה מגורים המציג עדות חיה לחורבן האלים של ירושלים, בעת כיבושה על ידי הרומאים בשנת 70 לסה"נ (אביגד 1980: 120-139; גבע 2010א; 2010ב). ממבנה המגורים רחב המידות נחשפו רק חצר קטנה מרוצפת אבן ולצדה ארבעה חדרים, חדר מטבח קטן ומקווה. שרידי המבנה נמצאו מכוסים בעיי מפולות עבים של אבנים וקורות עץ מפוחמות. ברובד המפולת נמצאו מפוזרים ומנותצים עשרות כלים וחפצים מחרס ואבן מסוגים שונים. בפינת אחד החדרים נמצא שעון ראש חנית מברזל ועל ספו של המטבח נמצאו שרידי עצמות זרוע של אישה צעירה. על משקולת אבן עגולה, השבורה בחלקה העליון הימני, נמצאה חרותה בכתב עברי בשפה הארמית כתובת בשתי שורות אותה קרא אביגד 'דבר קתרס' ('של בן קתרס'), תוך שחזור האות 'ד' החסרה בתחילת הכתובת. מסתבר שבבית זה התגוררה משפחת הכוהנים קתרס המוכרת מהספרות התלמודית (פסחים נז, ע"א). חידוש מהפכני בשחזור קריאת הכתובת שעל המשקולת מהבית השרוף התקבל לאחרונה עם גילוי משקולת אבן עגולה נוספת בה חרות שמה של משפחת קתרס. המשקולת התגלתה בשכבת שרפה מסוף ימי הבית השני בחפירה שנערכה ביסודות בית הכנסת תפארת ישראל, הנמצא במרחק קצר מהבית השרוף. הכתובת המלאה והברורה לקריאה על המשקולת החדשה היא 'נדברי קתרס'. מתברר על כן שאביגד שגה בשחזור הקריאה של תחילת השם שבשורה העליונה של הכתובת מבית המידות. משמעותה של המילה 'נדברי', שבראשית הכתובת החדשה, עדיין לא התבררה לאשורה (גבע, גוטפלד וננר-סוריאנו 2016).

שפע וגיוון הממצאים בהם כלי כתישה ומשקלות אבן רבים וכן מציאותם של טבונים בחדרי הבית השרוף, הביאו את אביגד למסקנה שמדובר בפעילות של בית מלאכה ביתי של משפחת הכוהנים קתרס בו ייצרו מוצרים כל שהם (אולי בושם?, קטורת?), שנדרשו בפולחן בבית המקדש (1980: 129). מסקנתו של רייך בעקבות מחקרו על המשקולות הרבים שהתגלו ברובע היהודי היא, שאין הדבר כך. לדעתו המשקולות שימשו לשקילת התרומות מהיבול החקלאי שניתנו למשפחת קתרס במקדש (2006: 376-377), דעה הנתמכת בכללותה על ידי שוורץ (2010). לדעת כותב מאמר זה מכלול החפצים והכלים שנמצא בבית ושרידי הטבונים מעידים שהחדרים שימשו לאחסון להכנת המזון, הבישול והאפייה, זאת בנוסף לפעילותו של המטבח בקרבת מקום. מדובר במכלול כלים אופייני לבתי המגורים בעיר העליונה בסוף ימי הבית השני והוא אינו שונה מהממצא מתקופה זו בבתים בחלקים אחרים של ירושלים. לכן המסקנה היא שאין מדובר בהכנת מוצרים הקשורים בפולחן בבית המקדש. המגוון והמספר הרב של הממצאים בבית קשורים במעמדה של משפחת קתרס, שביתה ניצב מול המקדש. הבית רחש פעילות דתית וחברתית הקשורה בפעילותו ובמעמדו הרם של בעליו (גבע 2010א: 62-64).

איור 12. תכנית 'הבית השרוף' (שירטוט: ליון ריטמאייר).

איור 13. מבט על שרידי 'הבית השרוף'.

איור 14. מכלול כלי חרס שנמצאו ב'בית השרוף'.

איור 15. שתי משקולות אבן, שעליהן כתובת המזכירה את משפחת קתרוס: מבית הכנסת 'תפארת ישראל' (מימין) ומ'הבית השרוף' (משמאל).

איור 16. ערמת משקולות אבן האופייניות לסוף ימי הבית השני, שנמצאו ב'בית השרוף'.

איור 17. מכלול כלי אבן האופייניים לסוף ימי הבית השני שנמצאו ב'בית השרוף'.

איור 18. מכלול כלי אבן האופייניים לסוף ימי הבית השני שנמצאו ב'בית השרוף'.

בין השרידים המיוחדים שנחשפו ברובע היהודי מהתקופה ההרודיאנית יש לציין חלקי עמודים (בסיסים, חוליות וכותרות), עצומים בגודלם ובטיב סיתות מעולה שנתגלו מפוזרים במרכז הרובע היהודי. תאריכם התקופה ההרודיאנית, ככול הנראה מימי הורדוס עצמו. עד כה לא זוהו שרידי המבנה בו אולי ניצבו העמודים, לכן נותר עדיין רב הנסתר על הגלוי בכול הנוגע לממצא זה (אביגד 1980: 151-165; פלג-ברקת ובן חיים בקרוב; פלג-ברקת, גבע ורייך בקרוב). באזור בו התגלו חלקי העמודים נמצא גם שבר ראש גדול של אריה מפוסל באבן גיר מקומית. תאריכו לא התברר סופית; יתכן והוא מהתקופה ההרודיאנית אך לחילופין קיימת גם האפשרות שהוא מהתקופה הרומית המאוחרת (ימי אליה קפיטולינה). כך או כך, זוהי תגלית חשובה כי הממצא בירושלים מן התקופה הרומית אינו משופע בחלקי פיסול מונומנטאלי (פליסטרנט סחייק בקרוב).

ממצא אחר מיוחד ויחידאי הוא שריד מקווה גדול שהתגלה במרכז הרובע היהודי. המקווה מיוחד בתכניתו הלא שגרתית; הוא בעל גרם מדרגות היקפי (גרמי מדרגות מארבעה צדדים) היורד אל קרקעיתו. מדובר במקווה ציבורי ששרת את תושבי שכונת העיר העליונה ואת עולי הרגל שעברו בה בדרכם למקדש. חשיבותו גם בכך שרק עוד שלוש דוגמאות של מקוואות בתכנית זו נתגלו בירושלים (גבע 2015ב; בקרוב; ראה גם גרוסברג 2015).

כפי שנאמר, רוב הממצאים מהתקופה ההרודיאנית שהתגלו בחפירות הרובע היהודי עדיין לא הגיעו לידי מחקר מעמיק ופרסום סופי. עם זאת, ניתן כבר בשלב זה לציין מבחר ראשוני של חידושים שעלו ממחקר הממצאים הקטנים של התקופה המאירים אספקטים שונים בתרבות החומרית של ירושלים בסוף ימי הבית השני.

כלים וחפצים מאבן גיר היו נפוצים מאוד בירושלים מאז סוף התקופה החשמונאית ובתקופה ההרודיאנית. הכלים עובדו ביד או במחרטה ויוצרו בהמוניהם במגוון גדלים וצורות. הם נמצאו בחפירות הרובע היהודי בסטריגרפיה מובחנת היטב דבר שאפשר לראשונה לתארכם במדויק ולנסות לעמוד על ההבדלים הטיפולוגיים שעברו צורותיהם במהלך התקופה הארוכה שהיו בשימוש. הסתבר למשל שהספלים העשויים ביד (הידועים בשם השגוי "ספלי מדידה"), עברו שינוי צורני במהלך הזמן הארוך של יצורם; לקדומים דופן נוטה החוצה לעומת המאוחרים להם דופן ישרה. הבחנה נוספת היא שהכלים הקטנים הפתוחים (בעיקר קערות וספלים) העשויים במחרטה הוכנסו לשימוש רק במאה הראשונה לסה"נ (גבע 2006).

בעיה מחקרית ידועה בארכיאולוגיה היא חוסר האפשרות להבחין לעיתים בשינויים בצורות כלי החרס בפרקי זמן קצרים. כך מכונים מכלולי כלי חרס מימי הבית השני בשם הכללי 'חשמונאיים' או 'הרודיאניים'. מדובר בתקופות זמן ארוכות, כמאה שנה ויותר כל אחת. האם יתכן שפרקי זמן כה ממושכים לא חלו שינויים בצורות כלי החרס? התקדמות רבה חלה במחקר הטיפולוגי-כרונולוגי של כלי החרס בתקופות אלו בזכות הממצאים מהרובע היהודי. כאן נמצאו מכלולי כלי חרס בסטריגרפיה ברורה, בשכבות מתוארכות היטב לפרקי זמן קצרים, בתחום התקופות הנזכרות. זוהי תרומה מכרעת לגיבוש מערך טיפולוגי-כרונולוגי של כלי החרס שהיו בשימוש בירושלים (וביהודה) בתקופות החשמונאית וההרודיאנית. עתה ביכולתנו להבחין בין מכלולי כלי החרס שהיו בשימוש:

בתקופה ההלניסטית הקדומה, בראשית ימי החשמונאים, בסוף ימי החשמונאים, בראשית התקופה ההרודיאנית (ימי הורדוס) ובסוף התקופה ההרודיאנית.

דינמיקה של חורבן

בתי רובע העיר העליונה נמצאו הרוסים וקבורים תחת ע"י מפולות עבות של שרפה וחורבן, עדות לכיבוש האלים של ירושלים בשנת 70 לסה"נ. העדות מהבית השרוף מאירה את תיאורי האימים של יוסף בן מתתיהו על האירועים הקשים בירושלים בעת המרד והמסור הרומי. בניתוח אופי הממצא הארכיאולוגי מתקופה זו ברובע היהודי ניסנו ללמוד, במידת האפשר, על השלבים של הנטישה והחורבן שעברו בתי העיר העליונה בשנות המרד ברומאים ובעיקר בעת שהעיר הייתה נתונה במסור עד לכיבושה ולחורבנה הכללי. שרידי הבית השרוף אפשרו את בחינת הנושא הזה. על פי עדות המטבעות המאוחרים ביותר, משנת ארבע למרד, שנמצאו בחורבות הבית ברור שהוא חרב בשנה האחרונה למרד, בוודאי בעת שהעיר כבר הייתה נתונה במסור הרומי. בחדרי הבית נמצא מספר רב של כלים וחפצים מסוגים שונים, מעבר לתכולה רגילה בבית מגורים המנהל אורח חיים שגרת. נראה כי אלו נאספו במכוון מחלקים אחרים של הבית למשמרת בחדרי קומת הקרקע. הכלים והחפצים נמצאו מפוזרים בחדרים באי סדר, חלקם שבורים בערמות לאורך הקירות. ברור כי אי הסדר וההרס נגרמו על ידי בוזזים שחישו חפצי ערך או מצרכי מזון. בין הממצאים בבית אין חפצי ערך אשר צפויים היו להמצא בבית של משפחת כוהנים עשירה. אחד ההסברים האפשריים לכך הוא שאלו נלקחו מהבית על ידי בוזזים לאחר שבעלי הבית נספו או שנמלטו מהעיר וזרים נכנסו להתגורר בו. חדרי הבית נמצאו שרופים וקבורים תחת רובד עבה של קורות עץ שרופות ומפולות אבני הקירות, שכיסו תחתם את הממצאים. השרפה העזה שבערה במקום סדקה ועיוותה כלים והפכה את הטיח ופני אבני הקירות לאבקת גיר. כנראה שבשלב הבא נאטמו בבניה הכניסות לחצר שמולאה באבנים ועפר דבר שניתק את האפשרות למעבר דרכה. יתכן והדבר נעשה על ידי הזרים שנכנסו להתגורר בחלקים אחרים של הבית. עצמות זרוע של אישה צעירה שנמצאו על סף הכניסה למטבח מעלים את השאלה. כיצד נותרה רק הזרוע והיכן שאר חלקי השלד? ברור שהאישה נלכדה בהפתעה תחת מפולות הבית שהתמוטט עליה בעת השרפה שאחזה בו. אפשרות אחת שהעלנו היא שדיירי הבית ואולי קרובי משפחתה הוציאו את גופתה לקבורה בלא ששמו לב שזרועה נתלשה. אפשרות אחרת היא שחלקי גופתה, ללא הזרוע, פונו מהריסות הבית על ידי החיילים הרומיים בשלב כל שהוא לאחר כיבוש ירושלים בחפזם אחר ביזה (גבע 2010א: 62-69).

השחזור המוצע לאופן חורבנו של הבית השרוף מציג אפשרות שההרס נגרם עוד לפני שהצבא הרומי כבש את העיר העליונה בסוף חודש ספטמבר שנת 70 לסה"נ. מתברר שהפרוש לחורבן הבית השרוף, שהציג אביגד, שהיו אלו חיילי הצבא הרומי ששרפו את הבית בעת שכבשו את העיר העליונה (יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים, ח-י; אביגד 1980: 131-137), אינה האפשרות היחידה. דומה שהפרוש שמוצג כאן, הנסמך על פרטי הממצא הארכיאולוגי, קרוב יותר למציאות הדרמטית והטראגית לסופו של הבית השרוף.

איור 19. ראש חנית שיוצרה על ידי המורדים שנמצאה שעונה אל פינת חדר ב'בית השרוף'.

כלי הנשק שנמצאו בבית השרוף מלמדים על היבט נוסף של מאורעות המרד וחורבן ירושלים. בשרידי הבית נמצאה ידית מעוטרת של חרב צבאית רומית. סביר להניח שהחרב נלקחה כשלל על ידי המורדים בנסיבות לא ידועות. ראש חנית, שנמצא שעון בפינת אחד החדרים, הוא נשק פרימיטיבי שיוצר על ידי המורדים, כנראה בעת שסבלו מחוסר בכלי נשק בעת שהעיר הייתה כבר במצור.

חלקו המערבי של בית המידות היה בתהליך שיפוץ וחידוש ארכיטקטוני אשר לא הגיע לכלל סיום לפני חורבנו של הבית. שכבות הטיח הצבעוני כוסו בשכבה חדשה של טיח בדגם סטוקו, שנמצא בשלבים שונים של עשייה. רצפות החדרים הוסרו בעת עבודת העיטור מחדש של הקירות אך לא הספיקו לרצפם מחדש. ניתן לפרש את המצב בו שיפוץ בית המידות נעצר בכך שהעבודות בו פסקו עם פרוץ מאורעות המרד.

תופעה מעניינת שעדיין מחכה להסבר היא שאחדים מבורות המים והמקוואות נמצאו סתומים באשפה שהכילה מאות כלי חרס וחפצים שונים. נראה שאחת האפשרויות להסביר את התופעה היא בכך שבעת המרד והמצור הלכה ונהרסה התשתית העירונית בירושלים. רבים מהבתים ננטשו וחלקם גם נהרסו. מתקני המים שלא היו יותר בשימוש הפכו למקום שפיכת אשפה שאי אפשר היה לפנותה מהעיר.

התקופה הרומית המאוחרת (ימי אליה קפיטולינה)

מעדותו המפורשת של יוסף בן מתתיהו משתמע שלאחר כיבוש ירושלים בשנת 70 לסה"נ נבנה בגבעה הדרום מערבית מחנה עבור הלגיון הרומי העשירי. על ממדי המחנה, ביצוריו ותכניתו רבו הדעות במחקר הארכיאולוגי של ירושלים. בעיקר לא היה ברור האם שטחו כלל רק את הרובע הארמני שבעיר העתיקה או שהמחנה השתרע גם בתחום הרובע היהודי. לאחרונה אף התפרסמו דעות הממקמות אותו באזורים אחרים בירושלים זאת בניגוד לדעה המקובלת שהוא שכן בגבעה הדרום-מערבית. בחפירות הרובע היהודי נמצא במספר שטחים רובד מילוי עפר המכיל שברי רעפי לגיון רבים החתומים

בקיצור שמו של הלגיון העשירי (LEG(IO) X FRE(TENSIS). עדות זו אינה מסייעת בכדי לקבוע בוודאות שתחום המחנה כלל גם את שטח הרובע היהודי. אביגד הכתיר את פרק הזמן הזה בהיסטוריה של הרובע היהודי "פער בתקופה הרומית" וכך תיאר את משמעות הממצא: "לאחר חורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ נשאר החלק הדרומי-מזרחי של העיר העתיקה (משמע, הרובע היהודי, ה' גבע), בלתי מאוכלס. אליה קפיטולינה הייתה מוגבלת לחלק הצפוני של העיר. בדרום שכן הלגיון העשירי. המחנה המרכזי שלו היה במערב (בתחום הרובע הארמני, ה' גבע), קסרקטיניו היו, כנראה, מפוזרים במידה מסוימת גם במזרח, כלומר באזור החפירות שלנו" (1980: 205-207). על כן, לדעתו של אביגד שטח הרובע היהודי היה כלול בצורה כל שהיא בתחום מחנה הלגיון, ויותר מזה קשה לדעת (וראו על פרוש הממצאים גבע 1982).

איור 20. ערמת רעפים הטבועים בחותם הלגיון העשירי הרומי מתקופת אליה קפיטולינה.

אבל תמונת העדות הארכיאולוגית הולכת ומשתנה עם התקדמות מחקר הממצאים מהרובע היהודי לקראת פרסום סופי. באחד משטחי החפירה שבמרכז הרובע היהודי הצלחנו לבודד שכבת יישוב מהתקופה הרומית המאוחרת (ימי אליה קפיטולינה) ובה שריד של פינת מבנה איתן שהוקם ישירות על שכבת המבנים והחורבן של היישוב מסוף ימי הבית השני (גבע 2014א: 100-106). בנוסף, לפני מספר שנים נחשפו בצד המזרחי של הרובע היהודי שרידיה של ברכת רחצה ציבורית, שהייתה אולי חלק ממבנה בית מרחץ, מתקופה זו (שיאון ורפואנו 2014). יותר מכך, עם התקדמות המחקר הטיפולוגי של כלי החרס מהחפירות הסתבר שהממצאים מתקופה זו רבים יותר מאשר שיערנו קודם (רוזנטל-הגינבוטום בקרוב). סביר גם להניח שממעלה הגבעה (בתחום הרובע היהודי) נלקח מילוי

העפר ובו ממצאים רבים מהתקופה הרומית המאוחרת אשר הונח כתשתית לקארדו המזרחי (המשני) (וקסלר-בדולח 2014: 56).

מתברר על כן שמחנה הלגיון הרומי בירושלים קורם עור וגידים. יש ממצאים מגוונים מתקופה זו ברובע היהודי. אלו אמנם מאוד פזורים אבל משמעותיים למסקנה כי אזור זה נכלל בתחום המחנה והיה מבונה חלקית.

איור 21. הקטע הדרומי שנחשף מרחוב הקארדו, שחצה את תחום ירושלים מצפון לדרום בתקופה הביזנטית.

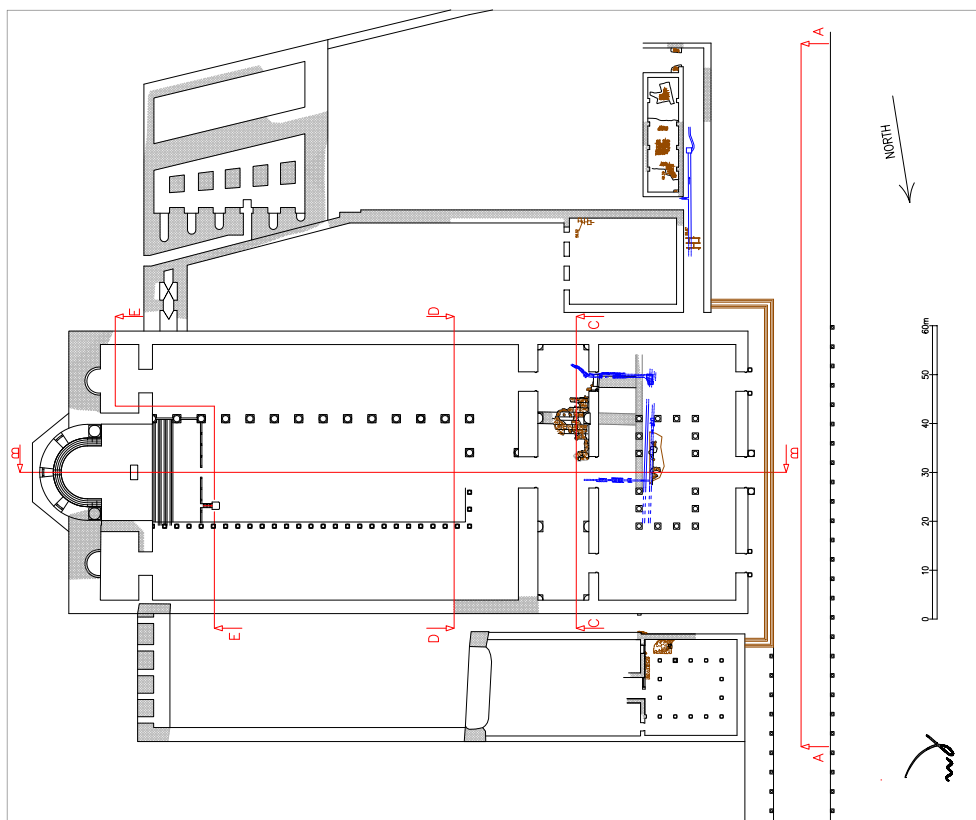
התקופה הביזנטית

שרידים מהתקופה הביזנטית נמצאו בכל שטחי החפירות ברובע היהודי. עם זאת רובם מאוד מקוטעים עקב פגיעה על ידי הבניה המאוחרת והרס השרידים המאוחרים שנילוה לעבודות השיקום של הרובע היהודי לאחר 1967. השרידים המשמעותיים והמוכרים ביותר מהתקופה הביזנטית הם אלו של רחוב הקארדו וכנסיית הניאה (אביגד 1980: 208-246; גוטפלד 2012). הממצאים שהתגלו אישרו את אמינותה של מפת מידבא המציגה את ירושלים בתפארתה בסוף התקופה הביזנטית.

הדעה שרווחה קודם לחפירות ברובע היהודי הייתה שרחוב הקארדו נסלל לכל אורכו בתקופה הרומית המאוחרת (ימי אליה קפיטולינה) וחצה בתוואי ישר את העיר משער שכם בצפון ועד להר ציון בדרום. במפת מידבא הוא

מוצג כשלאורכו נצבים שתי שורות עמודים שיצרו רחוב פתוח לשמיים במרכז ומעברים מקורים משני צדדיו. אכן במתכונת תכנית זו התגלו שרידי הקארדו ברובע היהודי. ההפתעה הייתה גדולה כאשר התברר שחלקו הדרומי של הקארדו, הנמשך בתחום הרובע היהודי, נבנה רק בתקופה הביזנטית, ולא קדם לו רחוב רומי. השחזור העכשווי של תולדות הקארדו טוען שרק חלקו הצפוני נסלל בתקופה הרומית המאוחרת כשהוא נמשך רק עד גבול מחנה הלגיון שבדרום העיר. בתקופה הביזנטית (בימי הקיסר יוסטיניאנוס) הוארך תוואי הקארדו הרומי דרומה עד כנסיית הניאה. לאחרונה נחשף גם קטע מרחוב צדדי מרוצף שנפרד מהקארדו, עבר תחת קשת אבן שנותרה שלמה עד ימנו, ועלה מזרחה לכיוון מרכז הרובע היהודי (גבע, גוטפלד וננר-סוריאנו 2016: 112-114).

כנסיית הניאה נבנתה על ידי הקיסר יוסטיניאנוס באמצע המאה השישית לסה"נ, בקצה הדרומי של הרובע היהודי במקום בו מתחיל מדרון הגבעה להשתפל חדות דרומה. הייתה זו הכנסייה הגדולה ביותר בארץ ישראל בתקופתה. לצורך תמיכת המבנה העצום של הכנסייה עוצבו פני השטח בקירות תמך וביניהם הונחו מילויי עפר עצומים. מדרום נבנה מאגר מים יוצא דופן בגודלו, ששרד בשלמותו, עליו הושתתו המבנים של מכלול הכנסייה. על פי השרידים שנחשפו, בתוספת הקבלות למבני כנסייה מהתקופה, הוצע שיחזור חדש של תכנית הכנסייה ומקום המפגש של חזיתה עם הקארדו (גוטפלד 2012: 226-245). קטעים במסדרון המדורג בכניסה למאגר המים עשויים מנדבכי לבנים מקומיות בטכניקה לא אופיינית לארץ ישראל שיובאה במיוחד מהמרכזים העירוניים הגדולים שבאסיה קטנה לצורך בניית כנסיית הניאה. כתובת הקדשה שהתגלתה במאגר המים אכן מוכיחה, שהוא ומכלול הכנסייה, נבנו בימי יוסטיניאנוס. כך נפתרה חידת מיקומה של כנסיית הניאה בירושלים הביזנטית.

איור 22. תכנית מכלול כנסיית הניאה מהתקופה הביזנטית, שנבנתה בקצה הדרומי של רחוב הקארדו (שירטוט: ענה ימים).

חפירת הקארדו והניאה העלו תרומה עקיפה ללימוד הטיפולוגיה של כלי החרס בתקופה הביזנטית. במילויי העפר שתחת ריצופי שני המבנים הנזכרים נמצא שפע של כלי חרס. תאריך הבניה המוסכם של המבנים אפשר על כן להכיר את צורות כלי החרס שהיו בשימוש עד אמצע המאה השישית לסה"נ (מגנס 2012).

■ סיכום

החפירות שניהל פרופ' אביגד ז"ל במשך שנים רבות ברובע היהודי הניבו שפע של שרידים בנויים וממצאים קטנים מתקופות היישוב במקום. שטחי החפירות הרבים התפרסו על פני כל שטח הרובע היהודי ולכן סיכום הממצאים שהתגלו בהם מבטאים בנאמנה רבה את אופי היישוב במקום לתקופותיו. כמות הממצאים וגיוונם תרמו להכרת התרבות החומרית של תושבי האזור ושל כלל ירושלים. תוצאות חפירות ברובע היהודי היוו תוספת חשובה למחקר הארכיאולוגי הנמשך של ירושלים הקדומה.

התברר שהיישוב הקדום ביותר בגבעה הדרום-מערבית הוא מסוף ימי הבית הראשון. רובע המגורים החדש שהתפתח ממערב לעיר דוד והר המוריה הוקף לימים בביצור חזק. שכונת המגורים הייתה דלילה כשבין המבנים המפוזרים בשטחה הרחב נותרו שטחים לעיבוד חקלאי. העדות הארכיאולוגית הברורה של השרידים מסוף ימי הבית הראשון סיימה סופית את הויכוח הממושך בדבר המועד בו התרחבה ירושלים למערב. הביצור האיתן, כדוגמת החומה הרחבה, הציל את ירושלים מכיבוש בעת שהצבא האשורי צר על העיר בשנת 701 לפסה"נ. גילוי שרידי הביצור נתן תוקף לעדותו של יוסף בן מתתיהו, שהוטלה עד כה בספק, בדבר תיארוכה של החומה לימי הבית הראשון.

חוסר הממצאים ברובע היהודי מהתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה מעיד שתחום ירושלים באותו הזמן שב והצטמצם לגבולות גבעת עיר דוד.

רק עם ייסוד ממלכת החשמונאים החלה ההתיישבות החוזרת בגבעה הדרום מערבית. לימים הקיפו החשמונאים את רובע המגורים שבגבעה בחומה הראשונה. החומה עקבה במדויק אחר תוואי הביצור מסוף ימי הבית הראשון בהיקף הגבעה הדרום-מערבית ושילבה במהלכה קטעים משרידי הביצור הקדום. במהלך התקופה החשמונאית התפתח לאיטו רובע המגורים בגבעה שהיקפו ועוצמתו לא התבררו עקב השרידים הדלים שהתגלו. הבינוי ברובע העיר העליונה קיבל תאוצה רק בתקופה ההרודיאנית. דומה שבתקופה זו עבר סופית המרכז העירוני של ירושלים מגבעת עיר דוד לגבעה הדרום-מערבית. בעיר העליונה הוקמו מבנים רחבי ידיים במיטב מסורת האדריכלות העירונית הרומית, מעוטרים ברצפות פסיפס וציורי קיר. בית המידות הוא דוגמא מייצגת, מרשימה, לבניה המהודרת של בתי העלית הירושלמית בסוף ימי הבית השני. לשיא התפתחותו העירונית הגיע האזור רק במאה הראשונה לסה"נ. הממצאים הרבים מהתקופה ההרודיאנית תרמו רבות להכרת התרבות החומרית של תושבי ירושלים בסוף ימי הבית השני. המקוואות הרבים שבמבני המגורים, בצד כלי האבן הרבים שהוכנסו לשימוש, מלמדים על אורח החיים הדתי, המחמיר, של אוכלוסיית העיר העליונה. הבית השרוף הציג לראשונה את עוצמת ההרס האלים של ירושלים בסוף המרד ברומאים. השרידים, שנותרו קבורים בשלמותם, מאפשרים לעקוב אחר תהליך נטישתו והריסתו של הבית.

הועלתה אפשרות שהרס חלקי בבית נגרם עוד בשלב המצור; לכן, לא בהכרח חורבנו בשרפה נגרם בידי הצבא הרומי. לאוסף הממצאים שהתגלו בעיי החורבות של הבית השרוף ערך רב להכרת מגוון הכלים והחפצים שהיו בשימוש של דייריו. עם גילוי כתובת חדשה עם השם 'קתרס' הסתבר שהקריאה המשוחזרת של ראשית הכתובת מהבית השרוף 'דבר קתרס', היא למעשה קריאה שגויה.

בתקופה הרומית המאוחרת (ימי אליה קפיטולינה), נבנה מחנה הלגיון העשירי הרומי על חורבות העיר העליונה. מעט מאוד ממצאים נותרו מהמחנה ועיקרם הוא רעפים רבים תחומים בשם הלגיון. שרידי בניה מתקופה זו, שזוהו ונחשפו לאחרונה, מעידים שתחום המחנה כלל גם את שטח הרובע היהודי.

התכנית העירונית של החלק הדרומי של העיר שונתה לגמרי בתקופה הביזנטית. עם פינוי מחנה הלגיון החל רובע מגורים לא מתוכנן להבנות בשטח הגבעה הדרום מערבית. באמצע המאה השישית לסה"נ נסלל רחוב העמודים, הוא הקארדו, דרך מרכז הגבעה כשהוא נמשך דרומה עד כנסיית הניאה שהוקמה באותה העת בקצהו. ממצא חשוב זה שינה את השחזור המקובל, שלפיו הקארדו נבנה לכל אורכו בתקופה הרומית המאוחרת, עם ייסוד אליה קפיטולינה. עתה ברור שחלקו הדרומי של הקארדו, בתחום הרובע היהודי, נסלל רק בתקופה הביזנטית.

בשנים הראשונות שלאחר הכיבוש המוסלמי של ירושלים בשנת 638 לסה"נ, לא השתנו מהותית המארג העירוני או הרכב אוכלוסיית העיר. בשרידי התקופה הביזנטית לא ניכרים סמני הרס או חורבן שניתן ליחסם לאירוע זה. להיפך, ניכרת המשכיות תוך שינויים בחיי המבנים במהלך התקופה המוסלמית הקדומה. הקארדו המשיך לשמש כרחובה הראשי של ירושלים עד שלימים הוצר רוחבו על ידי תוספות בניה במעברים המקורים שמשני צדי הרחוב שבמרכזו. עדויות ארכאולוגיות והיסטוריות מלמדות כי כנסיית הניאה יצאה משימוש לקראת סוף התקופה המוסלמית הקדומה. בסוף תקופה זו, ככל הנראה במאה העשירית לסה"נ, נבנתה חומה דרומית חדשה לירושלים בקו החומה הדרומית של העיר העתיקה בימינו. שרידי קטע מחומה זו ובו שער מוגן במגדלים פנימיים, התגלו ממזרח ומפנים לשער ציון. כך צומצם שטחה של ירושלים בצידה הדרומי באופן שהותיר את הר ציון מחוץ לקו חומת העיר. מהתקופה הצלבנית נותרו מספר מבני ציבור ששולבו בהמשך במבנים של הרובע היהודי בני מאות השנים האחרונות, וכך הם נשמרו כמעט בשלמותם. בין המבנים הצלבניים שנוקו מהשפכים שסתמו אותם ושומרו, בעת שיקום הרובע היהודי, ניתן לציין את מבנה הבזאר שנבנה על ציר הקארדו ואת המכלול של 'כנסיית מרים של הגרמנים', שנבנה בקצה המזרחי של הרובע היהודי. בצמוד, מבפנים וממזרח לשער ציון, נחשפו שרידי של מגדל שער איובי אדיר במידותיו ובאבני בנייתו, שעליו הושתת ייסוד חומת העיר העתיקה שבנה סולימאן המפואר.

יש לצפות, שעם המשך המחקר לקראת פרסום סופי של הממצאים מהחפירות ברובע היהודי, יעלו תובנות חדשות בנוגע להבנתם ופירושם. המחקר הארכיאולוגי של ירושלים נמשך כל הזמן. גילויים חדשים מביאים לשינויים בהבנת ובשחזור מראה העיר בעבר. הגילויים והמחקר הנמשך מקרינים גם על הבנת הממצאים שנחשפו ברובע היהודי.

■ ביבליוגרפיה

אביגד 1974

N. Avigad, "More Evidence on the Judean Post-Exilic Stamps", *IEJ* 24: 52–58.

אביגד 1980

נ' אביגד, "העיר העליונה של ירושלים, פרשת החפירות הארכיאולוגיות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים, ירושלים.

אביגד 1987

נ' אביגד, "החפירות הארכיאולוגיות ברובע היהודי", בתוך: מ' נאור (עורך), הרובע היהודי בעיר העתיקה, ירושלים.

אריאל 1982

D.T. Ariel, A Survey of Coins Finds in Jerusalem (Until the End of the Byzantine Period), *LA* 32: 73–326.

אריאל 2000

D.T. Ariel, Imported Greek Stamped Amphora Handles In, H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, Vol. I: Architecture and Stratigraphy, Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem, pp. 267–283.

בוצר וליפשיץ 2011

א' בוצר וע' ליפשיץ, "מסקנות ראשונות ממחקר טביעות **ירושלם** על ידיות של קנקני אגירה", בתוך: א' ברוך, א' איילת לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השבעה-עשר, רמת-גן, עמ' 199–217.

ברושי 1974

M. Broshi, The Expansion of Jerusalem in the Days of Hezekiah and Menasseh, *IEJ* 24: 21–26.

ברושי 1990

מ ברושי, "תושביה של ירושלים בימי בית ראשון", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי הבית הראשון, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (סדרת עידן), ירושלים, עמ' 63–67.

גבע 1979

H. Geva, The western Boundary of Jerusalem at the End of the Monarchy, *IEJ* 29: 84–91.

גבע 1982

ה' גבע, "האם היה קיים 'מחנה לגיון' רומי בירושלים - ביקורת ארכיאולוגית", קתדרה 25, עמ' 3–20.

גבע 1985

ה' גבע, "'החומה הראשונה' של ירושלים מתקופת בית שני, ניתוח ארכיטקטוני-כרונולוגי", ארץ ישראל 18, עמ' 21–39.

גבע 1990

ה' גבע, "ירושלים בסוף ימי בית-ראשון - ההיבט הארכיאולוגי", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי הבית הראשון, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (סדרת עידן), ירושלים, עמ' 165–176.

גבע 2000

H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. I: *Architecture and Stratigraphy, Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem.

גבע 2003א

H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. II: *The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem.

גבע 2003ב

H. Geva, Summary and Discussion of Findings From Areas A, W and X-2, in: H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. II: *The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem, pp. 501–552.

גבע 2003ג

H. Geva, western Jerusalem at the End of the First Temple Period in Light of the Excavations in the Jewish Quarter, In, A.G. Vaughn and A.E. Killbrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology, The First Temple Period*, Atlanta, pp. 183–208.

גבע 2006א

H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. III: *Area E and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

גבע 2006ב

H. Geva, The Settlement on the Southwestern Hill of Jerusalem at the End of the Iron Age II: A reconstruction Based on the Archaeological Evidence, *ZDPV* 122, pp. 140–150.

גבע 2006ג

ה' גבע, "הצעה לטיפולוגיה של כלי האבן הירושלמיים", בתוך: א' ברוך צ' גרינהוט וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ האחד עשר, רמת-גן, עמ' 193–200.

גבע 2007א

ה' גבע, "אומדן אוכלוסיית ירושלים בתקופותיה הקדומות - הדעה המינימליסטית", ארץ-ישראל 28, ירושלים, עמ' 50–65.

גבע 2007ב

H. Geva, A Chronological Reevaluation of *yhw*d Stamp Impressions in Paleo-Hebrew Script, Based on Finds from Excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem, *Tel-Aviv* 34, pp. 92–103.

גבע 2010א

H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. IV: *The Burnt House of Area B and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

גבע 2010ב

ה' גבע, "הבית השרוף" לאור פרסום דו"ח החפירה" בתוך: ד' עמית, א' פלג-ברקת וג"ד שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים כרך ד, ירושלים, עמ' 74-83.

גבע, בקרוב

H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahaman Avigad*, Vol. VII: *Areas Q, H and O-2 and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

גבע 2014א

H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahaman Avigad*, Vol. VI: *Areas J, N and Z and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

גבע ואביגד 2000

H. Geva and N. Avigad, Area W – Stratigraphy and Architecture, In, H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. I: *Architecture and Stratigraphy, Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem, pp. 131–197.

גבע 2014ב

ה' גבע "הגבעה הדרום-מערבית של ירושלים בסוף תקופת הברזל: פירוש מציאותי של הממצא הארכיאולוגי", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 20, רמת-גן, עמ' 93-123.

גבע, גוטפלד וננר-סוריאנו 2016

ה' גבע, א' גוטפלד ור' ננר-סוריאנו, "החפירות בבתי הכנסת 'החורבה' ו'תפארת ישראל' ברובע היהודי בירושלים", קדמוניות 152, עמ' 109-118.

גבע 2015א

ה' גבע, "ירושלים החשמונאית בראי הארכיאולוגיה - הערות לטופוגרפיה העירונית", ארץ-ישראל 31, ירושלים, עמ' 57-75.

גוטפלד 2012

O. Gutfeld, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. V: *The Cardo (Area X) and the Nea Church (Areas D and T), Final Report*, Jerusalem.

גבע 2015ב

ה' גבע, "מקווה ציבורי בעל גרם מדרגות היקפי מסוף ימי הבית השני ברובע היהודי בירושלים" בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשרים ואחד. רמת-גן, עמ' 109-121.

גרוסברג 2015

א' גרוסברג, "מתקני מים דו-תכליתיים, לטהרה ולהנאה, בעלי גרם מדרגות היקפי בירושלים של ימי הבית השני", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשרים ואחד, רמת-גן, עמ' 123-152.

Church, In O. Gutfeld, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, Vol. V: The Cardo (Area X) and the Nea Church (Areas D and T), Final Report*, Jerusalem, pp. 282–300.

נאמן תשס"ו

נ' נאמן, "עלייתה של ירושלים למעמד 'עיר ראשה' בממלכת יהודה במאות הח'-הז' לפני סה"נ", ציון עא, עמ' 411–456.

נאמן תשס"ז

נ' נאמן, "גידולן והתפתחותן של יהודה וירושלים במאה הח' לפני סה"נ ומדיניות 'כור ההיתוך' המיוחסת למלך חזקיהו: תשובה לישראל פינקלשטיין" ציון עב, עמ' 338–345.

נאמן תשע"ד

נ' נאמן, "ירושלים בימי הבית הראשון: בין מחקר היסטורי-מקראי לממצא ארכיאולוגי", קתדרה 151, עמ' 7–34.

נאמן 2014

N. Na'aman, The Myth of the Flood of Israelite Refugees in the late Eight Century BCE, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 126(1), pp. 1–14.

סטיינר 2003

M. Steiner, Expanding Borders: the Development of Jerusalem in the Iron Age, In, T.L. Thompson (ed.), *Jerusalem in the Ancient History and Tradition*, London, pp. 68–79.

דה גרוט וברניק-גרינברג 2012

A. De Groot and H. Bernick-Greenberg, *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh*, Vol. VIIA, *Area E: Stratigraphy and Architecture* (Qedem 53), Jerusalem.

וקסלר-בדולח 2014

S. Weksler-Bdolah, The Foundation of Aelia Capitolina in Light of New Excavations Along the Eastern Cardo, *IEJ* 64: 38–62.

ישראלי וקצנלסון 2006

y. Israeli and N. Katsnelson, Refuse of Glass Workshop of the Second Temple Period from Area J, In, H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. III: *Area E and Other Studies, Final Report*, Jerusalem, pp. 411–460.

ליפשיץ וואנדרהופט 2007

ע' ליפשיץ וד"ס וואנדרהופט, "ירושלים בתקופות הפרסית וההלניסטית לאור ממצא טביעות 'יהוד'", ארץ-ישראל 28, עמ' 106–115.

ליפשיץ וואנדרהופט 2011

O. Lipschits and D.S. Vanderhoof, *The Yehud Stamp Impressions, A Corpus of Inscribed Impressions from the Persian and Hellenistic Periods in Judah*, Winona Lake, Indiana.

מגנס 2012

J. Magness, Late Roman and Byzantine Pottery from the cardo and the Nea

פאוסט 2005

Faust, The Settlement of Jerusalem's Western Hill and the City Status in the Iron Age II Revisited, *ZDPV* 121: 97–118.

פאוסט 2013

א' פאוסט, "תהליך גידולה הטריטוריאלי והדמוגרפי של ירושלים בתקופת הברזל: מתי, כמה ולמה?", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 19, רמת-גן, עמ' 7–37.

פאוסט 2014

Faust, On Jerusalem's Expansion during the Iron Age II, In, E. van der Steen, J. Boetien and N. Mulder-Hymans (eds.), *Jerusalem and Jordan in the Bronze and Iron Ages*, London, pp. 256–285.

פינקלשטיין 1999

G. Finkielsztein, Hellenistic Jerusalem: the Evidence of the Rhodian Amphora Stamps, In, A. Faust and E. Baruch (eds.), *New Studies on Jerusalem, Proceedings of the Fifth Conference*, Ramat-Gan, pp. 21*–36*.

פינקלשטיין 2001

I. Finkelstein, The Rise of Jerusalem and Judah: The Missing Link, *Levant* 33: 105–115.

פלג-ברקת ובן חיים בקרוב

O. Peleg-Barkat and A. Ben Haim, Monumental Ionic Columns from Areas Q and H, In, H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahaman Avigad*, Vol. VII: *Areas Q, H and O-2 and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

פלג-ברקת, גבע ורייך בקרוב

O. Peleg-Barkat, H. Geva and R. Reich, A Monumental Herodian Ionic Capital from the Upper City of Jerusalem, *Israel Museum Studies in Archaeology* 8.

פליסטרנט סחייק בקרוב

R. Palistrant Shaick, A Lion in Jerusalem: A Roman Sculpture of a Lion Head from the Jewish Quarter, In, Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahaman Avigad*, Vol. VII: *Areas Q, H and O-2 and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

ראם 2010

ע' ראם, "ביצורים מימי הבית הראשון והשני וארמונו של הורדוס במתחם הקישלה", קדמוניות 140, עמ' 96–101.

רוזנטל-הגינבוטום בקרוב

R. Rosenthal-Heginbottom, Imported and Local Pottery from a Cistern in Area F-6, In, H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahaman Avigad*, Vol. VII: *Areas Q, H and O-2 and Other Studies, Final Report*, Jerusalem.

רייך 2003

R. Reich, Local Seal Impressions of the Hellenistic Period, In H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad*, Vol. II: *The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem, pp. 256–262.

רייך 2006

R. Reich, Stone Scale Weights of the Late Second Temple Period from the Jewish Quarter In, H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem. Conducted by Nahman Avigad*, Vol. III: *Area E and Other Studies, Final Report*, Jerusalem, pp. 329–388.

שוורץ 2010

J. Schwartz, Bar Qatros and the Priestly Families of Jerusalem, In, H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. IV: *The Burnt House of Area B and Other Studies, Final Report*, Jerusalem, pp. 308–319.

שיאון ורפואנו 2014

O. Sion and Y. Rapuano, A Pool from the Period of Aelia Capitolina in the Jewish Quarter of Jerusalem, In, H. Geva, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad*, Vol. VI: *Areas J, N and Z and Other Studies, Final Report*, Jerusalem, pp. 414–426.

מקורות האוירים

התצלומים נעשו בידי זאב רדובן, גבי לרון, טל רוגובסקי. האוירים מפורסמים ברשות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.